

-NADENKEN OF BOETEN-

Kan ikzelf iets doen om een goed mens te worden? In een wereld waar schurken lijken te regeren, is deze tweekeuzevraag voer voor filosofen en theologen. Erasmus en Luther gaven destijds een tegengesteld antwoord en hun ideeën over vrije en verantwoordelijke mensen helpen ook vandaag nog om het denken over rechtvaardigheid te begrijpen (los van vragen over God en geloof). Het verschil tussen beiden begint bij de vertaling of de interpretatie van één Grieks woord.

Ondanks al het kwaad in de wereld om ons heen vertrouwen veel mensen er toch op dat uiteindelijk het goede zal zegevieren. In het christendom is sprake van het koninkrijk van de hemel als naam voor die verwachte rechtvaardige staat. En wie gelooft dat de rechtvaardigen ten slotte aan het langste eind trekken, doet er verstandig aan daarop tijdig voor te sorteren, want je wilt immers aan de goede kant terecht komen. In de bijbel gebruikt Christus die term de eerste maal in het evangelie dan ook als toelichting op een vermaning: “μετανοείτε, want het koninkrijk van de hemel is nabij!”¹

Dit gebod ter voorbereiding op de rechtvaardige staat die op een of andere manier in aantocht is, komt van een werkwoord samengesteld uit μετα-, dat wil zeggen ‘na’, en νοέω, dat zoiets betekent als ‘beseffen’. Inderdaad geeft het woordenboek² voor μετανοέω de uitleg: ‘tot andere gedachten komen’ of ‘tot inkeer komen’, en vandaaruit ook ‘berouw hebben’. En zo staat in de meeste Nederlandse bijbelvertalingen “bekeert u” of “kom tot inkeer” .

van inkeer naar aflaat

Rond het jaar 400 vertaalde Hieronymus de bijbel in het Latijn. Deze vertaling kreeg de naam Vulgaat en werd in de middeleeuwen de standaardvorm waaronder de bijbel bekend was. Hieronymus vertaalde de vermaning μετανοείτε door de uitdrukking *paenitentiam agite*. Omdat *paenitentia* oorspronkelijk ‘berouw’ betekent, is dit een logische woordkeus, hoewel die keus vooral de nadruk legt op berouw en minder op inkeer. In het kerkelijk Latijn echter kreeg *paenitentia* of *poenitentia* de betekenis ‘boetedoening’.

Boete doen kan natuurlijk op veel manieren. Het begint bij oprecht berouw tonen en in onze tijd wordt ook regelmatig publiekelijk excuus aangeboden. Als iemand iets misdreven heeft, kan hij mits hij daar-

over echt spijt heeft, ook proberen om iets van het misdreven goed te maken. De middeleeuwse kerk ontwikkelde daarenboven een structuur waarmee ze namens God de schuld van zondaars kon kwijtschelden door een bepaalde boetedoening op te leggen. Zo'n boetedoening heette een aflaat en kon ook bestaan uit het leveren van een financiële bijdrage aan een of ander goed doel.

Deze laatste vorm van aflaat onttaarde aan het eind van de middeleeuwen door het ontstaan van de aflaathandel waarbij het binnenharken van geld door de clerus centraal stond en niet meer het verbeteren van mens en maatschappij.

luther

Dominus et magister noster Iesus Christus dicendo poenitentiam agite etc. omnem vitam fidelium poenitentiam esse voluit. (“Toen onze heer en meester Jezus Christus zei: ‘Doet boete’ enz., wilde hij dat het hele leven van zijn gelovigen een voortdurende boete is”).³ Aldus de eerste van de 95 stellingen die Maarten Luther in 1517 publiceerde. In de eropvolgende stellingen verzet Luther zich met kracht tegen de aflaathandel, terwijl hij expliciet de katholieke kerk, de paus en de aflaat in het algemeen prijst. Maar met zijn eerste stelling geeft Luther Christus' gebod een persoonlijke uitleg: hij vertaalt zelf *paenitentiam agite* in het Duits als ‘tut Buße’ en maakt boetedoening tot een levensvervulling. Luther licht zijn idee over boete een halfjaar later toe in een brief aan de theoloog Johann von Staupitz:

“Zo [namelijk dankzij de woorden van Staupitz en door bestudering van het begrip ‘boete’ in de bijbel] kreeg dat woord boete, dat vroeger tot de bitterste woorden in de Schrift hoorde, nu een welkome en warme klank. Later kwam daar bij, dankzij de ijver van hen die ons Grieks en Hebreeuws hebben geleerd, dat ik ontdekte dat dat woord boete in het grieks ‘metanoia’ is en van ‘meta’ en ‘noun’ komt, dus van ‘na’ en ‘geest’ (‘gezindheid’) en dat boete dus betekent: tot inzicht komen en dat ná aanvaarding

¹ In Mattheüs 3:2 zegt Johannes de Doper “μετανοείτε: ἤγγικεν γὰρ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν”. In Mattheüs 4:17 begint Christus zijn eerste preek met dezelfde woorden. Marcus 1:15 geeft een vergelijkbare tekst.

² Dr. Fred Muller en dr. J.H. Thiel, *Beknopt Grieks-Nederlands Woordenboek*, 11^e druk 1969 (bewerking door dr. W. den Boer), Groningen & Utrecht: Noordhoff Uitgevers.

³ historiek.net/95-stellingen-maarten-luther/72274 en la.wikipedia.org – geraadpleegd september 2025. Luther publiceerde zijn stellingen op 31 oktober 1517.

¶ Amore et studio elucidande veritatis, hec subscripta disputabuntur Wittenburge Presidente R. P. Martino Luther Eremita
no Augustiniano Artium et S. Theologie Magistro eiusdemq; ibidem lectore Ordinario. Quare petit ut qui non
possunt verbis presentes nobiscum disceptare / agant id literis absentes,
In Nomine dñi nostri Ihesu Christi. Amen.

Uit liefde en ijverig streven de waarheid te onthullen, zullen onderstaande stellingen besproken worden door de Wittenbergse leider de Eerwaarde Vader Martin Luther, Augustijner monnik, meester in de Zeven Kunsten en in de Heilige Theologie, deszelve op dezelfde plek gewoon lector. Daarom verzoekt hij degenen die niet aanwezig kunnen zijn en met ons in woord niet kunnen debatteren, dit in hun afwezigheid schriftelijk te doen. In de naam van onze Heer Jezus Christus. Amen.

Inleidende tekst tot de Stellingen van Luther, op een pamflet uit 1517

vertaling Chris Engeler

van het oordeel over onze zonde. [...] Later zag ik ook nog, dat ‘meta’ niet alleen ‘na’ betekent, maar ook ‘verandering’ (trans!), en dan wil ‘metanoia’ zeggen: verandering van gezindheid en dan niet alleen die verandering zelf, maar ook de manier waarop, namelijk door de genade van God.”⁴

Het zelfstandig naamwoord μετανοια verwijst inderdaad naar een verandering van inzicht of gezindheid, maar Luther legt zelf de koppeling dat die verandering plaats zou moeten vinden door de genade van God en dat een nieuw inzicht afhangt van de aanvaarding van het oordeel over onze zonde. Luther zelf heeft een warm gevoel bij boetedoening en hij gelooft dat mensen in alles geheel afhankelijk zijn van Gods genade. Die genade komt hen volgens hem uitsluitend toe door het offer van Christus; mensen moeten boete doen voor hun slechtheid, maar dat maakt ze nog niet goed.

erasmus

Erasmus heeft vele jaren van zijn leven besteed aan het bijeenzoeken van oorspronkelijk Griekse teksten van het Nieuwe Testament en van het zorgvuldig nagaan in hoeverre de Vulgaatvertaling recht doet aan het origineel. Hij was niet blij met de uitdrukking *poenitentia agite*. In de toelichting op zijn uitgave *Novum instrumentum* constateert hij dat de mensen destijds meenden dat ‘berouw hebben’ neerkomt op het compenseren van bepaalde misdragingen door voorgeschreven straffen – *eaque satisfactio sive poena ‘poenitentia’ vocari coepta*. (“en zo’n genoegdoening of straf [*poena*] gingen ze ‘berouw’ [*poenitentia*] noemen”).⁵ In de eerste druk uit 1516 van zijn uitgave schrijft hij *poeniteat vos* (“hebt berouw”) voor μετανοείτε, vanaf de derde druk uit 1522 staat er *poenitentia agite vitae prioris* (“hebt berouw over uw eerder leven”). Ten opzichte van de Vulgaat is de genetivus *vitae prioris* toegevoegd, waardoor duidelijk is dat het hem niet gaat om berouw of boete in het algemeen, maar pas na het overdenken van het eerdere leven.

⁴ Maarten Luther: *Brieven uit de beslissende jaren van zijn leven*. Uitgegeven door J. P. Boendermaker, Ten Have Baarn, Stichting de Gihonbron, Middelburg, 2010. Datum brief 31 mei 1518.

⁵ In *Opera omnia Desiderii Erasmi*, deel 6.5, Amsterdam: North-Holland 2000. Eigen vertaling.

In de tweede druk echter, van 1519, dus direct na de publicatie van Luthers stellingen, kiest hij een heel ander woord, namelijk *resipiscite* (‘word weer wijs’). Een samengesteld werkwoord van de stam *sapio* (‘kennen’, ‘wijs zijn’), *re-* (‘opnieuw’) en *-isc-* (‘beginnen met’), dat dus inderdaad uitdrukking geeft aan de verandering van gedachten, die μετανοείτε suggereert. Maar het is ook een werkwoord dat aansluit bij het verheffingsideaal van de humanist Erasmus.⁶ Erasmus had deze vertaling al overwogen bij de eerste druk. Dat hij in zijn tweede druk zo expliciet wegblijft van alles wat lijkt op *poenitentia*, is mogelijk een reactie op Luthers’ oproep tot een voortdurende boetedoening. Mijn vermoeden is in elk geval dat Erasmus op het punt van de vrije wil hier al opzettelijk afstand neemt van Luther, maar dat vermoeden is vooralsnog onbewezen.

Erasmus ziet Christus met name ook als leraar, als bringer van een filosofie en in dat verband is het logisch dat hij hem het woord *resipiscite* in de mond legt. ‘Weer wijs worden’ staat bij hem steeds hoog aangeschreven. Langs die weg worden mensen beter en gelukkiger.

vrije of slaafse wil

Porro liberum arbitrium hoc loco sentimus, vim humanae voluntatis qua se possit homo applicare ad ea quae perducunt ad aeternam salutem, aut ab iisdem avertere. (“In het volgende vat ik hier de vrije wilskeuze op als een vermogen van de menselijke wil waarmee de mens zichzelf kan toewenden tot datgene wat tot het eeuwig heil leidt, of zich daarvan kan afkeren.”)⁷ Het spreekt mij als wiskundige erg aan dat Erasmus voorafgaand aan zijn uiteenzetting over de vrije wil een definitie geeft. Deze definitie maakt meteen duidelijk dat de vrijheid van de wil precies

⁶ In oktober 2025 had ik contact met prof.dr. Jan Bloemendal, Erasmusvertaler en redacteur van het deel van de *Opera Omnia* met het Mattheus-evangelie. Hij deelde zijn opvatting over Erasmus’ gebruik van het werkwoord *resipiscere* en verwees hiervoor verder naar Brendan Cook, ‘The Uses of Resipiscere in the Latin of Erasmus’, *Canadian Journal of History* XLII, Winter 2007, pp. 397–410.

⁷ Erasmus: *De libero arbitrio diatribe sive collatio* (1524), Vertaling ‘Over de vrije wilskeuze’, Jan Bloemendal in *Verzamelde werken* deel 6: *Theologie*, Amsterdam: Atheneum–Polak & Van Gennep, 2015. Ik schreef al eerder over de gedachteswisseling tussen Erasmus en Luther in: ‘De erfenis van de heilige Hieronymus en Erasmus’, *Amphora* XLIII.1 – maart 2024.

het onderscheid is tussen de visies van Erasmus en Luther over het vermogen van de mens om zelf bij te dragen aan geluk.

Erasmus geeft een parabel:

“Een vader helpt zijn kind dat gevallen is, omdat het nog niet kan lopen, hoe het ook zijn best doet, en laat het een appel zien, die wat verderop ligt. Het kind doet zijn best erop af te rennen, maar vanwege zijn zwakke armen en benen zou het al snel opnieuw gevallen zijn, als de vader zijn hand niet uitgestrekt had om zijn stappen te sturen. En zo komt het aan zijn vaders hand bij de appel, die de vader liefdevol in handen geeft als beloning voor het lopen. Het kind had zich niet kunnen oprichten als de vader het niet had ondersteund, het had de appel niet gezien als de vader die niet had aangewezen, het had niet kunnen lopen als de vader niet voortdurend bij de onzekere stappen had geholpen, het had de appel niet kunnen oprapen als de vader die niet in zijn handen had gelegd. Wat kan het kind aan zichzelf toeschrijven? Toch heeft het wél iets gedaan, zonder iets aan zijn eigen kunnen toe te schrijven, omdat het zijn hele bestaan aan de vader te danken heeft. Laten we aannemen dat het intussen met God niet anders is. Wat doet het kind hier dan? Het steunt op degene die het opricht en richt zijn onzekere passen zo goed mogelijk naar diens leiding. De vader had het kind ook tegen zijn zin mee kunnen nemen, het kind had zich kunnen verzetten en de appel afwijzen, de vader had de appel kunnen geven zonder het kind te laten lopen, maar hij wilde die liever op deze manier geven, omdat het beter was voor het kind.”

Luther reageert met een betoog over de onderworpenheid van de menselijke wil. Ook hij heeft een parabel:

“[...] zo Zijn rijk zodanig is als Christus dat beschreven heeft, zo zal de vrije wil niets anders zijn dan een dier of een paard dat de duivel berijdt, dat niet los kan worden, tenzij eerst de duivel door de vinger van

God uitgedreven wordt. [...] De menselijke wil is dus een trek- en lastdier, niet vrij, maar geleid door de duivel óf door God. In dit alles is de mens wel voor zijn daden verantwoordelijk.”⁸

zul je vragen?

“Waarom, zul je vragen, kennen we iets toe aan de vrije wilskeuze?”, schrijft Erasmus aan het eind van zijn betoog over de vrije wil. Is de aanname dat je die vraag stelt, niet te optimistisch? Zeker, Erasmus wil wijs worden en stelt vragen, maar misschien zijn er ook veel mensen die hierover niet nadenken, terwijl zij zich voelen als een lastdier dat nu eens tot het goede en dan weer tot het kwade wordt aangezet, en dat hoe dan ook boete moet doen. Of misschien vinden sommigen het makkelijker zich niet af te vragen wat zijzelf kunnen doen tegen ellende.

Mocht je die vraag echter wel stellen, dan doet Erasmus’ antwoord een beroep op je geweten, je verstand en je inzet – een beroep dat nog niets aan actualiteit heeft verloren: *Quur, inquires, datur aliquid libero arbitrio? Ut sit quod merito imputetur impiis, qui gratiae dei volentes defuerint, ut excludatur a deo crudelitatis et iniusticiae calumnia, excludatur a nobis desperatio, ut excludatur securitas, ut extimulemur ad conandum.* (“Waarom, zul je vragen, kennen we iets toe aan de vrije wilskeuze? Om de goddelozen die willens en wetens de genade van God verlaten hebben, met recht iets aan te kunnen rekenen; om God van de lasterlijke aantijging van wreedheid en onrechtvaardigheid te vrijwaren; om ons te bevrijden van vertwijfeling; om de zorgeloosheid uit te bannen; om ons aan te moedigen ons best te doen.”)⁹ Ω

⁸ Maarten Luther: *De servo arbitrio*, ‘Over de geknechte wil’ (1525), vertaling Stichting de Gihonbron, Middelburg, 2016.

⁹ Erasmus, Bloemendal o.c.

Finis Testamenti totius ad græcā ueritatē uetustissimorūq; Codicum Latinoꝝ
fidem & ad pbatissimorū authorū citationē & interpretationem accur
rate recogniti, opera studioq; D. Erasmi Roterodami.

Dit is het eind van het complete testament naar de Griekse waarheid van de oudste handschriften en naar de betrouwbaarheid van de Latijnse handschriften, en nauwkeurig onderzocht op de citaten en uitlegging van de meest beproefde auteurs dankzij de moeite en ijver van D. Erasmus van Rotterdam.

slottekst van de tweetalige *Novum Instrumentum*, 1516

vertaling Chris Engeler